

NERIJUS STASIULIS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas



KŪRYBOS VISUOMENĖ LIETUVOJE: KŪRYBOS KLASĖS IR KŪRYBOS MIESTO BRUOŽAI

Creative Society in Lithuania: The Lineaments
of the Creative Class and Creative City

SUMMARY

This is the last of a series of three articles that is dedicated to surveying the research on the creative society carried out in Lithuania. It discusses the main features and inner contradictions of the interrelated conceptions of the creative class and the creative city. This last article argues that the leading of society to a utopian tomorrow by the creative class just raises again the familiar problems that arose from Marxism leading the working class to another bright tomorrow. Is this not but another expression of elitism? An inherent dialectic is essential to the interrelated principles of meritocracy, individuality, differentness, openness, which derive the creative class. A kindred dialectic between rational planning and vital creativity is also inherent to the conception and development of the creative city.

SANTRAUKA

Tai paskutinis iš trijų straipsnių serijos, skirtos apžvelgti kūrybos visuomenės tyrimus Lietuvoje. Jame aptariamos tarpusavyje susijusios kūrybinės klasės ir kūrybinio miesto sampratos, jų pagrindiniai bruožai ir vidinės prieštaros. Teigiama, kad kūrybinei klasei vedant visuomenę į utopinę rytdieną, nauju pavidalu iškyla jau pažįstamos marksistinio darbininkų klasės vedimo į šviesų rytojų problemos: ar tai nėra dar viena elitizmo apraiška? Šią klasę kildinantiems tarpusavyje susietiems meritokratijos, individualumo, skirtingumo, atvirumo principams esminga vidinė dialektika. Panaši dialektika tarp racionalaus planavimo ir gyvybingo kūrybiškumo būdinga ir kūrybinio miesto sampratai bei plėtrai.

RAKTAŽODŽIAI: kūrybinė klasė, kūrybinis miestas, Marxas, Florida, dialektika, dalyvaujantis tyrimas.

KEY WORDS: creative class, creative city, Marx, Florida, dialectics, participatory research.

KŪRYBINĖ KLASĖ

Dvi kūrybos visuomenės – tarpusavyje susijusios varomosios jėgos – tai kūrybinė klasė ir kūrybinis miestas. Be to, naujajai visuomenei svarbi kūrybos geografija – tiek tiesiogine, tiek perkeltine prasme: pagal pasirinktus indeksus tiriamos kūrybos fizinės teritorijos (miestai) ir su fizine teritorija nesiejami medijų plėtros nulemti kūrybiniai regionai.

Jos sklaidai svarbūs *ekonominiai / vadybiniai* aspektai Kačerausko¹ tiriami pasirenkant taip pat gana naują ekonomikos kryptį – *kūrybos ekonomiką*, nagrinėjančią kūrybinių veiklų ekonominius aspektus. Ši kryptis, sekdamas K. Marxu, ekonomiką laiko visuomenės „baze“, bet pačią kūrybos ekonomiką – ribiniu atveju, kuriuo išbandomi ekonomikos dėsniai, nes jais negalima paaiškinti kai kurių meno kūrinių paklausos ar nepaklausos arba to, kad kūrybininkams atlyginimas nesąs svarbiausias motyvatorius. Kitas ribinis atvejis – tai kūrybos industrijos, atsiradusios susiliejus kūrybinėms veikloms plačiąja prasme, informacinėms technologijoms, verslui ir *medijoms*².

Marxo diskursą pratęsia ir (Kačerausko³ aptariamas) Florida. Tiesa, visuomenės ledlaužio ir pažangos variklio estafetę jis iš darbininkų klasės perduoda *kūrybininkų klasei* – būtent šiai klasei dabar skirta lauzyti senas socialines sankladas, išjudinti ekonomiką ir skatinti jos plėtrą vedant visas kitas klases į „šviesų rytojų“⁴. Marxas klases pagal didesnę ar mažesnę kūrybinį vaidmenį visuomenėje skirstė į išnaudotojų (kapitalistų, žemvaldžių), viduriniąją, ekonomiškai nenaujingą (klerikalų), ir išnaudojamųjų (darbininkų, valstiečių), o postindustrinėje

visuomenėje dėl įvairių „demokratinių“ permainų toks skirstymas nebegalioja, be to, randasi ir naujų klasių. Viena iš tokių kaip tik ir yra aptariamoji kūrybinė klasė – kūrybos visuomenės varomoji jėga, nors ją ir problemiška atriboti nuo kitų, pavyzdžiui, aptarnavimo, klasių.

Kačerauskas rezervuotai nurodo, kad šiame diskurse slypi ir destruktiniai pavojai, analogiški tiems, kurie kilo darbininkams kuriant šviesų rytojų; tai etinės (visos vertės, net ir etinės, šioje, kaip ir marksistinėje, visuomenėje yra mainomos) ir ekologinės (neatsakinga kūryba gali pražudyti mus pačius jai uzurpuojant kitų veiklų sritis⁵) komplikacijos. Be to, šis diskursas remiasi aristokratiškai (tiksliau, elitarine), o ne demokratiškai superaktyviojo branduolio kaip visuomenės vedlio nuostata; be to, kaip pabrėžia Kačerauskas, pats Florida taip pat pripažįsta, kad kūrybininkams, viena vertus, būdinga ne vien ekonominė motyvacija, kita vertus, trūksta susitelkimo, neleidžiančio įgyvendinti jų siekio atsiriboti nuo kitų klasių.

Kačerausko netenkina Floridos samprata, kad kūrybinė klasė – tai visuomenės grupė, gaminanti ekonomines vertes savo kūrybine veikla. Anot šios sampratos, kūrybininkai sukuria dvejopą – kūrybinę ir ekonominę – vertę. Tačiau taip vertinant, kūrybinei klasei būtų nepriimtina daug kūrybingų, bet dėl įvairių priešasčių savo kūrinių neišleidusių ir prie ekonominės plėtros neprisidėjusių žmonių. Be to, argi dailininko ar rašytojo veikla, kuriai neteko įsitraukti į ekonominę cirkuliaciją, nėra kūrybinė veikla⁶? Tačiau Floridos apibrėžimas, kuris, regis,

per siauras, vis dėlto sukuria kaip tik priešingą bėdą – jam iškyla ne kūrybininkų trūkumo, bet pertekliaus problema, mat jų klasei priskiriama pernelyg daug poklasių ir pati jos riba išsitrina. Kačerauskas akcentuoja, kad užuot kūrybinei klasei priskyrus visus, pradėdant dėstytoju ar reklamos kūrėju ir baigiant mūriniu ar elektriku, reikia nuo jos atskirti ne tokias kūrybingas ir nekūrybingas klases. Bet jeigu tai padarysime, ar galėsime šias ne tokias kūrybingas klases, pavyzdžiui, aptarnavimo, darbo ar kaimo darbininkų klases, laikyti kūrybos visuomenės dalimi? Ką reiškia atimti iš jų teisę į kūrybingumą ir koks jų vaidmuo bei dalia kūrybos visuomenėje?⁷

Tyrinėtojas nurodo šiuos pagrindinius kūrybinės klasės bruožus – individualumą, skirtingumą, atvirumą, meritokratiją⁸ – ir juose glūdinčias prieštaras. Kuria individas, tiesa, anot autoriaus, pernelyg „originalus“ (t. y. individualistiškas) jis neturįs būti, nes neišvengiamai nebus suprastas. O skirtingumas – tai kitas individualumo aspektas: dėl savo skirtingumo nuo kitų individų ir nuo visuomenės, jis balansuoja ant *skandalo* ribos, tačiau būti užmirštam jam būtų dar blogiau. Skirtingumas nuo tam tikros grupės ar stiliaus, taip pat ir to, kurį reprezentuoja, kaip tik ir leidžia nenugrimzti į užmarštį. Neiškirtinumą, kaip *nekūrybingumo* bruožą, Kačerauskas sieja su iš XX a. vokiečių filosofo Heideggerio pasiskolinta *das Man* samprata. Kita vertus, Heideggerio⁹ žodžiais, istorija ir žmo-

gaus patirtis rodo, jog visa, kas esminga ir didinga, visada kilo iš to, kad žmogus turėjo namus ir buvo išaknytas tradicijoje, t. y. buvo „originalus“ ne vien individualaus aktyvumo, bet veikiau esminio pasyvumo-aktyvumo prasme¹⁰.

Šalia skirtingumo (uždarumo), pasak Kačerausko, būtinas ir atvirumas: tiek kūrybinei visuomenei, idant priimtų į savo tarpą kuo įvairiausių ir vis naujus kūrybininkus (pavyzdžiui, būdama tolerantiška gėjams ir kitų religijų atstovams), tiek individualiam kūrybininkui, kuris turi būti pasiruošęs priimti naujas idėjas ir naujus postūmius. Tačiau kūrybinė klasė, siekdama išlikti prestižinė, turi nubrėžti savo ribas ir laikytis tam tikro uždarumo, o individualus kūrybininkas taip pat savo atvirumą turi varžyti, idant išlaikytų savo skirtingumą nuo kitų ir individualumą. To reikalauja esminis *meritokratijos* principas. Šis principas pasirodo kaip skirtingumo (uždarumo) ir atvirumo dialektika^{11, 12}.

Taip pat tyrinėtojas nurodo, kad tiek Marxui, tiek Floridai sąmoningumas yra esminis bruožas, leidžiantis individui tapatintis su svarbiausiąja klase (atitinkamai darbo arba kūrybos), vaidinančia istorinį visuomenės darymo vaidmenį¹³, tačiau sykiu pažymi, kad patys kūrybingai dėl savo individualumo ar skirtingumo vengia tapatintis su šia klase. Be to, tam tikros grupės, pavyzdžiui, bankininkai, priskiriamos prie kūrybinės klasės, nors savo kaip šios klasės narių sąmoningumo stokoja.

KŪRYBINIS MIESTAS

Kūrybos visuomenėje svarbią vietą turi užimti jos *vis viva* šaltinis – kūrybines

jėgas pritraukiantis ir emanuojantis kūrybos miestas. Kačerauskas ir Kaklaus-

kas¹⁴ nagrinėja kūrybinio miesto sampratą, mitus ir utopijas brėždami jų kontūrus ir nurodydami vidines prieštaras.

Anot autorių, pati kūrybinio miesto idėja prieštaringa. Toks miestas turėtų būti toks, kuriame *tikslingai* vykdoma kūrybingumą skatinanti politika, bet, kita vertus, kūryba turi plėtotis *neplanuotai*, gaivališkai. Tarp menininko ir miesto – traukos ir atostūmio santykiai: iškilų menininką miestas traukia (kūrybininkų ir menų santalka), bet ir atstumia (šurmulių, kūrybos schemų primestimi ir pan.), taip pat ir miestą traukia menininkas (miestas su juo sieja savo tapatumą, bet nemiela jo pretenzingumas). Tačiau dėl medių, nors ir užtikrinančių kūrybinių idėjų apyvartą, miesto atstumai susitraukia, jie tampa tarsi dideliais kaimais (McLuhanas), o perduodama kūrybinė žinia tokia mieste atitinka kaimo gaudą. Mieste iškilusi naujybė praranda išskirtinumą, individualumą, būna tiražuojama, jai primetamas apyvartumo standartas. O atskirų individų tokia dideliame mieste, suskirstytame į privačias erdves, nesieja niekas, o tik potraukis prie tokių gaudų, tad miesto pakantumas (atvirumas) yra jo anonimiskumo kita pusė. Medijos dideliu kaimu pavertė ne tik miestą, bet net ir daugelį pasaulio miestų vienu ypu jungia į didelį kaimą – visi miestai lengvai pasiekiami, tačiau tai, kas pasiekama, nėra tikrieji kūrybos fenomenai, o tik paviršutiniški šnekalai¹⁵. Tad galima sakyti, kad medijuotą kūrybinį miestą apibūdina (tikroviškai neįgyvendinamas) atskirų jį sudarančių subjektų (individų ar erdvių) vienumo siekis.

Kaip nurodo autoriai, miestas neturėtų būti pernelyg išskaidytas, nes kūry-

bai reikia komunikacijos. Komunikacija – viena iš priešasčių, kodėl menininkai pasirenka miestus, o ne kaimus. Kūrybinis miestas teikia ne kūrybos etaloną, bet veikiau išbandymų ir naujų inspiracijų aplinką, be kurios menininkas jaučiasi nesaugus, nevisavertis. Tiesa, esama atvejų (autoriai pateikia Čiurlionio paveikslų), kai ne menininkas šliejasi prie miesto, bet miestas – prie nuošaliau gyvenančio ir kuriančio menininko¹⁶. Prisimenama, kad panašiai viduramžiais prieš vienuolynų kaip kultūros centrų įsikurdavo miestas.

Kitaip nei kaimo (autorių laikoma) draugiška aplinka, miesto terpė – neprognozuojama ir kiekvienas čia išlaiko savo izoliuotumą. Izoliuotumui priešingą viešumo siekį tenkina medių viešoji erdvė, tačiau Kačerauskas ir Kaklauskas pažymi, kad ji dar pavojingesnė, o joje dalyvaujančio menininko tapatumas galiausiai pakeičiamas jo įvaizdžiu, medijoms patogiu tapatumu. Užuo maitinusi menininko kūrybinį tapatumą, viešoji erdvė jį verčia susidvejinti¹⁷. Todėl tyrinėtojai oponuoja Floridai, anot kurio, meninė kūryba, technologijos ir ekonomika idealia mieste susipina, skolina viena kitoms idėjų ir leidžia plėtotis visoms šioms sritims, nes šios idėjos susipina būtent niveliuojančioje, pavojingoje medių terpėje. Be to, idealus (utopinis) kūrybinis miestas – tai nežinoma žemė, kurios link kiekviena kūrybininkų karta keliauja vis iš naujo, vis kurdama savąjį kūrybos miestą, paneigdama nusistovėjusios tvarkos *topos*, tad ar kūrybinis miestas ir kūrybinė visuomenė gali būti pakankamai darnūs, kad būtų tvarūs¹⁸? Taigi nekonfliktiška utopija, pasak Kačerausko ir Kaklausko, mažai

turi ką bendra tiek su miesto tikrove, tiek su kūrybingumo idėja. Miestas esąs didžiausias konflikto mazgas, o kūrybinės idėjos užgrūdinamos netolerancijos ir nepakantumo žaizdre, be to, pati tikrovė ir utopija privalo nuolat konfliktuoti. Tačiau verta kelti klausimą, ar ši dialektika yra vien nuolatinis savyje besisukantis prieštaravimas ar tai toks skirtumas, kuris sugrįžta į savo vienį¹⁹?

Siekdami kūrybinio miesto gyvybingumo, autoriai pažymi, kad norint nustatyti miesto kūrybingumą (makro, mezo ir mikro lygmenimis) reikia taikyti būtent integralius kriterijus, nusakančius įvairiausių miesto kūrybingumui įtaką darančius veiksnius (politinius, teisinius, institucinius, kultūrinius, religinius, etninius, socialinius, ekonominius, technologinius, gamtinius, ekonominius, žmogiškųjų išteklių, nacionalinių ir ES institucijų, įvairaus pobūdžio organizacijų, fizinius), ir tuo vadovaujantis efektyviausius kūrybinio miesto gyvavimo proceso sprendimus diegti praktikoje.

Kūrybiškumo sampratoje vienas į kitą pereinantys prieštaravimai atsispindi ir tame, kad galima akcentuoti ne tik grynojo žodžio, reikšmės, netikroviškos vaizduotės žaismingumo momentą (kaip kad Juzefovič²⁰ straipsnyje), bet ir sutelkti dėmesį kaip tik į tikroviškąjį, kūniškąjį, emocinį žaismingumo momentą, kaip kad daro Lavrinec²¹. Miesto studijų kontekste kūrybiškumas šios tyrinėtojos suprantamas ne per vaizdo ir žodžio, bet per individualių miestiečių kaip tam tikrų kūniškų-emocingų individų *sąveiką*, komunikaciją: kūrybinės bendruomeninės iniciatyvos ir meninės intervencijos turi formuoti laikinus socialinius ryšius,

kurie ilgainiui virstų pasitikėjimo ir pagalbos tinklais. Taip formuojama bendruomenė, kurios *pagrindas* – bendras kūrybinis veiksmas.

Lavrinec remiasi „erdviniu posūkiu“ humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, kuris ne tik padarė erdvinis santykius teorinio rūpesčio dalyku (taip HSM pasivejant savo fizikinį provaizdį – santykiškumo, arba reliatyvumo, teoriją, tik kitaip nei fizika, taikant ne kiekybinę, o kokybinę prieigą), aktualizavo erdvę kaip mąstymo formą bei įtraukė patį tyrėją į miesto procesus. Šios pozicijos filosofinis pagrindas – patirties neredukuojamumą į racionalias apibrėžtis pabrėžianti suvokimo fenomenologija (nurodanti prancūzų fenomenologą Merleau-Ponty) bei kasdienybės teorija (paprastai save kildinanti iš Wittgensteino, galbūt Heideggerio filosofijos), artimos Garfinkelio, Goffmano, Giddenso „mikro-sociologinei“ prieigai²². Čia negalime aptarti svarbios problemos ar skirties tarp mąstymo, nesiremiančio dualistinėmis (pvz., patirties ir racionalumo) skirtimis (Heideggeris, Wittgensteinas), ir to, kuris jomis remiasi ir privilegijuoja vieną iš sandų kito nenaudai. Pasitenkinsime paminėdami, kad „kasdienybės teorijos“, implicitiškai besiremiančios ir nesiremiančios šiomis skirtimis, iš esmės skirsis.

Kasdienybės mikroprocesų temizacija, anot Lavrinec, ateina kartu su jautrumu kūniškiems ir emociniams atsakams, jutiminių metaforų svarbos išaugimu, kurių lankstumas taip pat parankus tuo požiūriu, kad pats tyrėjas *dalyvauja* miesto gyvenime, o pats dalyvaujamas tyrimas yra viena iš daugybės kasdinių erdvių praktikų. Tad tyrimas leidžia

apimti lanksčius kūrybinius metodus ir išskelti tarpdisciplininius debatus dėl „menu paremto tyrimo“ vaidmens. Tokį tyrimą atlieka individualūs lankstūs kūrybiniai vienetai (entuziastų iš įvairių sričių sudarytos taktikuojančios laboratorijos), susiejantys tyrimo ir kūrybinę veiklą suliedami mokslinio tyrimo ir meno požiūrius²³. Tyrėjas *veikia* bendruomenę, kurioje dalyvauja (panašiai kaip fizikas, anot kai kurių požiūrių, pats kuria tai, ką tiria) ragindamas jos narius reflektuoti, artikuliuoti, aptarti jos kasdienės praktikas. Kartais pats bendruomenės jausmas netgi nėra duotas iš anksto, bet sukuriamas tyrimo metu²⁴. Tokio pobūdžio miesto studijos remiasi *teorijos ir praktikos, refleksijos ir veiksmo* susiliejimo idėja²⁵. Tačiau čia vertėtų paklausti ir to, kokių principu remiasi pati ši *teorija-praktika* (apie kokį principą sukasi viena nuo kitos neatskiriamų teorijos ir praktikos ratas), t. y. pati postmodernioji *kūrybos* idėja²⁶?

Anot Lavrinec, kasdieniai erdviniai santykiai reflektuojami ir tai tampa pagrindu perkurti šiuos santykius praktine / menine veikla, vadovaujantis „socialinio teisingumo jausmu“. Lavrinec būtent menu paremtą prieigą laiko esmine dalyvaujamajam tyrimui, nes menas tinka paskatinti pasirinktos bendruomenės ar rajono, kaimynijos gyventojus dalyvauti tyrimo procese²⁷. Tyrimas gali reikštis kaip tam tikra žaidybinė praktika, įtraukianti gyventojus, suteikianti džiaugsmo, smagių emocijų, bendrumo jausmą²⁸.

Kitaip nei tradicinis kokybinis tyrimas, dalyvaujamas tyrimas, užuot inicijavęs paskiras komunikacijos situacijas, siejamas vien tyrėjo figūros ir jo plėtoja-

mos interpretacijos, orientuojasi sukurti patvarią komunikacijos situaciją, kurią išplėtotų jos dalyviai. Menu paremtas požiūris orientuojasi į *tinklą*, kuris yra ir tyrimo sąlyga, ir rezultatas. Viena tokio tinklo būtinų sąlygų yra bendra vieša erdvė, kurioje šie tinklai galėtų megztis ir skleistis, galėtų būti aptariamoms bendros problemos (pateikiamas Šnipiškių pavyzdys, kur medinių izoliuotų namų gyventojai neturi bendros viešos erdvės, kurioje galėtų komunikuoti, tad projekto *laimikis.lt* (dalyvaujamojo tyrimo, kurios narė yra ir pati Lavrinec) prioritetas buvo susirinkimų vietų plėtojimas).

Svarbu, kad kūrybiškumo sąvoka taikoma ne tiek visam miestui, kiek konkrečioms jo vietoms. Kūrybinės veiklos kaip kūrinių – kartu sumegztų veiksmų ir kėsmų – naujos kombinacijos daro galimus naujus miesto scenarijus, praturtina ir iš naujo išranda miesto kasdienybę, pripildydama vaizdingumu ir emocionalumu²⁹. Siekiama padidinti kūnišką kontaktą, sinchronizuotus judesius, vienu metu kylančias emocijas (kaip mechaninio-kiekybinio individualumo, siejamo su vienišumu³⁰, priešybę). Manoma, kad kuo įvykis emociškai intensyvesnis, tuo geriau, nes tuo labiau sutraukoma kasdienybės rutina, padaromas išpūdis gyventojams ir suintensyvinami komunikavimo socialiniai tinklai. Čia svarbų vaidmenį vaidina taip pat virtualios medijos, kurios leidžia dalintis bendruomeniniais išpūdžiais, juos stiprinti, vėl kurti naujus³¹. Nurodomas kontrastas su miestietiškame materialume įrašyta stabilumo logika ir aktualaus įvykio efemeriškumo išaukštinimas. Šį momentiškimą pratęsia, ilgina virtualūs saitai, leidžiantys

sykiu megzti ir naujus kontaktus³². Tad abstraktus racionalizuotas individualumas, pirma atskirtas nuo emocinio momento, dabar juo pripildomas ir šitaip

sukuriami tam tikra, vartojant šliogeriškus terminus, intensyvumo-minus ir intensyvumo-plus sintezė arba, vartojant kitą terminą, keistoji tapatybė³³.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Tomas Kačerauskas, Kūrybos visuomenės terminai ir sampratos, *Logos* 78, 2014, p. 6–18.
- ² Ten pat, p. 16.
- ³ Tomas Kačerauskas, Kūrybinė klasė: ekonominiai, sociologiniai, filosofiniai aspektai, *Filosofija. Sociologija* 25 (3), 2014, p. 155–163.
- ⁴ Ten pat, p. 158.
- ⁵ Tomas Kačerauskas, Kūrybos visuomenė: tyrimo metodai ir problemos, *Logos* 80, 2014, p. 12.
- ⁶ Kačerauskas, *Kūrybinė klasė*, p. 156, 157.
- ⁷ Ten pat.
- ⁸ Ten pat, p. 158.
- ⁹ Martin Heidegger, „Only a God Can Save Us“: The *Spiegel* Interview (1976). Martin Heidegger, Nur noch ein Gott kann uns retten, *Der Spiegel* 30 (Mai, 1976): 193–219. Trans. by W. Richardson as „Only a God Can Save Us“, *Heidegger: The Man and the Thinker* (1981), ed. T. Sheehan, p. 45–67. Prieiga internetu: < <http://www.ditext.com/heidegger/interview.html> > [žiūrėta 2014 12 12]
- ¹⁰ Nerijus Stasiulis, *Aristotelio filosofijos reikšmė Heideggerio mąstyme*. Daktaro disertacija. Vilnius: VU leidykla, p. 17, 2014, p. 135–149.
- ¹¹ Kačerauskas, *Kūrybinė klasė*, p. 161.
- ¹² Plg. Nerijus Stasiulis, Heidegeriškoji ουσία interpretacija kaip atsakas į bergsoniškąją klasikinio mąstymo kritiką, *Problemos* 86, 2014, p. 79–80.
- ¹³ Kačerauskas, *Kūrybinė klasė*, p. 161.
- ¹⁴ Tomas Kačerauskas, Artūras Kaklauskas, Kūrybinis miestas: mitai ir utopijos, *Filosofija. Sociologija* 25 (3), 2014, p. 190–199.
- ¹⁵ Ten pat, p. 193.
- ¹⁶ Ten pat, p. 192.
- ¹⁷ Ten pat, p. 194–195.
- ¹⁸ Ten pat, p. 195.
- ¹⁹ Plg. Stasiulis, *Atsakas į bergsoniškąją klasikinio mąstymo kritiką*, p. 78, 81.
- ²⁰ Agnieška Juzefovič, Creative Interactions Between Word and Image in Modern Visual Culture, *Limes: Borderland Studies* 6 (2), 2013, p. 121–131.
- ²¹ Jekaterina Lavrinec, Community Art Initiatives as a Form of Participatory Research: the Case of Street Mosaic Workshop, *Creativity Studies* 7 (1), 2014, p. 52–65.
- ²² Ten pat, p. 52.
- ²³ Ten pat, p. 54.
- ²⁴ Ten pat, p. 55.
- ²⁵ Ten pat, p. 54.
- ²⁶ Stasiulis, *Aristotelio filosofijos reikšmė*, p. 69, 125 ir toliau.
- ²⁷ Lavrinec, p. 55–56.
- ²⁸ Ten pat, p. 57.
- ²⁹ Jekaterina Lavrinec, Oksana Zaporozhets, Shaping Spaces of Shared Experience: Creative Practices and Temporal Communities. *Urban Public Space: Facing the Challenges of Mobility and Aestheticization* (ed. O. Pachenkov). Peter Lang Academic Research, 2013, p. 132.
- ³⁰ Ten pat, p. 137.
- ³¹ Ten pat, p. 132.
- ³² Ten pat, p. 142–143.
- ³³ Stasiulis, *Aristotelio filosofijos reikšmė*, p. 268.